

Ο Clausewitz και ο πόλεμος στο ύστερο Βυζάντιο*

Ποια σχέση έχει ο Carl von Clausewitz (1780-1831) με τον πόλεμο στο Βυζάντιο; Ένα τέτοιο ερώτημα φαίνεται εύλογο, αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι ο Πρώσος αξιωματικός του στρατού δραστηριοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και κυρίως των Ναπολεόντειων πολέμων, από τους οποίους ανέπτυξε ένα από τα πιο σημαντικά διεθνώς θεωρητικά έργα, το *Περί του πολέμου*¹. Το έργο αυτό, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, το 1832, είχε προκαλέσει στο παρελθόν αρκετά προβλήματα ερμηνείας, εξαιτίας της περιπλοκότητας του κειμένου και των μεταφράσεών του, καθώς και της μεθοδολογίας και των πνευματικών προτύπων του συγγραφέα². Η σκέψη του Clausewitz, στοχαστική και φιλοσοφική, αξιοποιεί πλήθος παραδειγμάτων από διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως είναι η ιστορία, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία, η πολιτική θεωρία, οι διεθνείς σχέσεις, η ψυχολογία, η δημόσια διοίκηση, η μηχανική, κ.ά. Παράλληλα, κινείται μεταξύ του ρασιοναλισμού της εποχής του Διαφωτισμού και της ευαισθησίας του

* Η μελέτη αυτή, που αξιοποιεί τα συμπεράσματα της πρόσφατης έρευνας για τον πόλεμο στο ύστερο Βυζάντιο, παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή στην *Ημερίδα με θέμα: Ο πόλεμος στο Βυζάντιο και τη Δύση*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 27 Απριλίου 2012.

¹ Παρόλο που το *Περί του πολέμου* προέκυψε από την εμπειρία των Ναπολεόντειων πολέμων, περιγράφει ουσιαστικά τους πολέμους πριν τη Γαλλική Επανάσταση, δηλαδή πριν από το 1740. Βλ. H. Strachan - A. Herberg-Rothe, Introduction, στο H. Strachan - A. Herberg-Rothe (εκδ.), *Clausewitz in the Twenty-First Century*, Oxford 2007 (στο εξής: *Clausewitz in the Twenty-First Century*), σ. 1-13 (στο εξής: H. Strachan - A. Herberg-Rothe, Introduction), εδώ 4-6.

² Βλ. D. Moran, *Strategic Theory and the History of War*, 2001, σ. 1-17 (στο εξής: D. Moran, *Strategic Theory*), εδώ 6-7 διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <https://www.clausewitz.com/readings/Moran-StrategicTheory.pdf#zoom=100> (επισκέψιμο Ιούνιος 2018). — H. Smith, *On Clausewitz. A Study of Military and Political Ideas*, New York 2004 (στο εξής: H. Smith, *On Clausewitz*), σ. 65. Για τις ιδιαιτερότητες του κειμένου, βλ. J. W. Honig, *Clausewitz's On War: Problems of Text and Translation*, στο *Clausewitz in the Twenty-First Century*, σ. 57-73 (στο εξής: J. W. Honig, *Problems*).

Ρομαντισμού, εξαίροντας «...το πνεύμα που εμποτίζει ολόκληρο τον πόλεμο», “η τέχνη” του οποίου «εφαρμόζεται σε ζωντανές και ηθικές δυνάμεις»³. Ο δυϊστικός τρόπος προσέγγισης εννοιών και ιδεών⁴, που είτε είναι μεταξύ τους αντιθετικές είτε συμπληρωματικές, όπως η άμυνα και η επίθεση, ο κίνδυνος και η ανταμοιβή, η λογική και το τυχαίο, το πάθος και η σύνεση, η στρατηγική και η πολιτική, αλλά και η παραγωγή νέων ιδεών και αντιλήψεων, όπως είναι οι «καθαρές» ιδέες, η σημασία των «ηθικών» δυνάμεων στον πόλεμο, η έννοια της «τριβής» ή η άποψη ότι ο πόλεμος είναι εργαλείο της πολιτικής, παραπέμπουν σε έναν εκλεκτισμό, με τον οποίο ο Clausewitz μετέρχεται τις φιλοσοφικές ιδέες τόσο παλαιότερων, όσο και σύγχρονων θεωρητικών της πολιτικής (π.χ. Machiavelli, Montesquieu, Kant, Hegel) και του πολέμου (π.χ. G. J. D. Scharnhorst)⁵.

Μολονότι δεν είναι ο ίδιος φιλόσοφος, οργανώνει την πολεμική του θεωρία με έναν αποκλειστικά ιδιότυπο τρόπο σκέψης, που είναι καθαρά «Κλαουζεβιτσιανός». Αυτός ακριβώς ο τρόπος σκέψης ευθύνεται για τις διαφορετικές «αναγνώσεις» του έργου του, που κάποτε χρησιμοποιήθηκαν, για να τονώσουν την αυτοπεποίθηση του Γερμανικού Επιτελείου (κυρίως μετά το 1871) ή για να νομιμοποιήσουν τη στρατιωτική θεωρία της επίθεσης, αλλά και για τη σφοδρή κριτική που δέχθηκε ως «υπαίτιος» του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο Clausewitz υπήρξε σημείο αναφοράς για τους στρατιωτικούς συγγραφείς και αναλυτές μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οπότε αντιμετωπίστηκε θετικά και από μια φιλελεύθερη σκοπιά στον ευρύτερο —πέραν του Γερμανικού— ευρωπαϊκό χώρο⁶. Το θεωρητικό του έργο, μακριά από ιδεολογικούς χρωματισμούς και ταυτίσεις, συνεχίζει να αποτελεί εργαλείο ανάλυσης του πολέμου τουλάχιστον σε επίπεδο στρατηγικών σπουδών, όπου αξιοποιούνται οι θεωρίες του για να ερμηνευθούν οι

³ H. Smith, *On Clausewitz* 67-68. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα 1999² (στο εξής: Π. Κονδύλης, *Θεωρία*), σ. 111-117. — C. von Clausewitz, *On War*, μτφρ. - εκδ. M. Howard - P. Paret, N. York - London - Toronto 1993 (στο εξής: C. von Clausewitz, *On War*), σ. 216, 97.

⁴ H. Smith, *On Clausewitz* 61. — D. Moran, *The Instrument: Clausewitz on Aims and Objectives in War*, στο *Clausewitz in the Twenty-First Century*, σ. 91-106 (στο εξής: D. Moran, *The Instrument*), εδω 95. — Του ίδιου, *Strategic Theory* 8.

⁵ Για τις επιδράσεις στο έργο του, βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 55-62. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 117-119.

⁶ Βλ. σχετικά Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 19-21. — H. Strachan - A. Herberg-Rothe, *Introduction* 10. Βλ. και H. Strachan, *Clausewitz and the Dialectics of War*, στο *Clausewitz in the Twenty-First Century*, σ. 14-44 (στο εξής: H. Strachan, *Dialectics of War*).

σύγχρονες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες⁷. Εξάλλου, ο ίδιος πίστευε ότι κάθε εποχή έχει «τις δικές της μορφές πολέμου, τις δικές της περιοριστικές συνθήκες και τις δικές της προκαταλήψεις ... επομένως ... τη δική της θεωρία για τον πόλεμο»⁸.

Μια τέτοια άποψη αποτελεί πρόκληση κυρίως για τον ιστορικό του πολέμου, όταν πρόκειται να μελετήσει και να αναλύσει παρελθούσες πολεμικές περιόδους, όπως ήταν και εκείνη του Μεσαίωνα. Μάλιστα, για τη συγκεκριμένη περίοδο τα σχόλια του Clausewitz είναι ολίγα. Οι (δυτικοί) μεσαιωνικοί πόλεμοι περιγράφονται ως πόλεμοι, οι οποίοι διεξήγοντο «με φεουδαλικά μέσα», για σύντομο διάστημα, με τρόπο «αρκετά πρωτόγονο» και με βάση «το δίκαιο της ισχύος»: «ο αντικειμενικός στόχος περιοριζόταν γενικά στην τιμωρία και όχι στην υπόταξη του εχθρού» και συνεπώς υπηρετείτο από τη ληλασία και την αιχμαλωσία⁹. Για τον Clausewitz, η διαχείριση του πολέμου από τη φεουδαλική αριστοκρατία ήταν ενδεικτική πολιτικής αδυναμίας και υπό αυτή την έννοια ο μεσαιωνικός πόλεμος είχε έναν ασαφή χαρακτήρα. Εξάλλου, ο θεωρητικός έγραψε για τον πόλεμο που διεξάγεται μεταξύ οργανωμένων κρατών και όχι μεταξύ «χαλαρών ενώσεων πολιτικών δυνάμεων», που συνέθεταν την πολιτική πραγματικότητα του Μεσαίωνα. Τότε, το μαχητικό βάρος έφερε κυρίως ο ιππότης και όχι ο τακτικός στρατός, το ουσιαστικότερο στοιχείο του οργανωμένου κράτους, κατά τον Clausewitz. Έτσι, ο πόλεμος έμοιαζε περισσότερο με προσωπική διαμάχη, παρά με σύγκρουση κρατικών συμφερόντων¹⁰.

Η ταύτιση, από τον Clausewitz, του μεσαιωνικού πολέμου με ένα είδος αυτοέκφρασης μιας συγκεκριμένης ελίτ, φαίνεται ότι οδηγεί σε μονομερή θεώρηση του πολέμου, αν δεν τον περιορίζει σε μια «στενή» ιστορική ανάλυση. Παράλληλα, η συντομία με την οποία διατυπώνει τις κρίσεις του για το παρελθόν, είναι πιθανό να σχετίζεται περισσότερο με τη στάση του απέναντι στην ιστορία, παρά με την άγνοια των γεγονότων¹¹. Η αυτονομία του παρελθόντος και η αποσύνδεση της ιστορικής εξέλιξης από την έννοια της συνέχειας κυριαρχούν στη σκέψη του Clausewitz, ο οποίος διερεύνησε τόσο τη σχέση μεταξύ ιστορίας

⁷ Το ζήτημα της επικαιρότητας του Clausewitz στη σύγχρονη εποχή αναλύεται στην εισαγωγή και τα περισσότερα άρθρα του συλλογικού τόμου *Clausewitz in the Twenty-First Century* (βλ. ανωτέρω σημ. 1).

⁸ C. von Clausewitz, *On War* 717.

⁹ C. von Clausewitz, *On War* 709-710. Βλ. και A. J. Echevarria II, Clausewitz and the Nature of War on Terror, στο *Clausewitz in the Twenty-First Century*, σ. 196-218 (στο εξής: A. J. Echevarria II, Clausewitz), εδώ 206.

¹⁰ D. Moran, *The Instrument* 104. — H. Smith, *On Clausewitz* 201, 209, 220-222, 256.

¹¹ O D. Moran, *The Instrument* 103 θεωρεί ότι ο Clausewitz δεν σχολίασε αρκετά τον μεσαιωνικό πόλεμο, επειδή δεν είχε πολλές γνώσεις γι' αυτόν.

και θεωρίας όσο και εκείνη μεταξύ θεωρίας και πράξης. Η πίστη στην αξία της εμπειρίας έναντι της θεωρίας, όπως και η ανάδειξη πάγιων και διαχρονικών χαρακτηριστικών της στρατηγικής και η εξέτασή τους υπό το πρίσμα της εποχής που τα σχηματοποιεί, αποτελούν σημεία αναφοράς για την κατανόηση της φύσης της εφαρμοζόμενης σε κάθε εποχή και περίσταση στρατηγικής¹².

Παρόλο, λοιπόν, που ο Clausewitz δεν μίλησε πολύ για τη στρατηγική λαών του ιστορικού παρελθόντος και συνεπώς του Μεσαίωνα, οι θεωρητικές του απόψεις μπορούν να αξιοποιηθούν για τη μελέτη τους. Ο ίδιος μάλιστα σχολίαζε ότι «οι ημι-πολιτισμένοι Τάταροι, οι πολιτείες της Αρχαιότητας, οι φεουδάρχες δεσπότες κι οι εμπορικές πόλεις του Μεσαίωνα ... διεξήγαν όλοι τον πόλεμο με τον δικό τους τρόπο, διαφορετικά, με διαφορετικά μέσα και σκοπούς»¹³. Η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας αυτής, που είναι σε τελική ανάλυση πολιτισμική, ίσως αποτελεί και το μόνο σημείο σύγκλισης του Clausewitz με τον επικριτή του J. Keegan, ο οποίος συνέδεσε αποκλειστικά τον πόλεμο με τον πολιτισμό των λαών¹⁴. Έτσι, ο μεσαιωνικός πόλεμος, που εξέφραζε τις πολιτισμικές αξίες μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, φαίνεται ότι αποτελούσε και όργανο των πολιτικών της αξιώσεων. Χωρίς να διεξάγεται πάντοτε εντός οργανωμένων κρατών, αλλά και από «κοινότητες» ή εθνότητες με σαφή κοινωνική, πολιτική, θρησκευτική ή πολιτισμική ταυτότητα, διατηρούσε τη λειτουργικότητά του στο πλαίσιο των πολιτικών σχέσεων που τις συνέδεαν¹⁵. Υπό το πρίσμα αυτό, της ένταξης δηλαδή του πολέμου στο πλαίσιο «πολιτισμένων» κοινωνιών, για τις οποίες η πολιτική είναι αναπόσπαστο μέρος των κοινωνικών τους σχέσεων, κατά την αριστοτελική έννοια, μπορούμε να επανεξετάσουμε τον πόλεμο στον Μεσαίωνα, σε Δύση

¹² Βλ. σχετικά H. Smith, *On Clausewitz* 171-184, 194-195, κυρίως 182-184, 194-195. — J. T. Sumida, *The Relationship of History and Theory in On War: The Clausewitzian Ideal and its Implications*, *The Journal of Military History* 65.2 (2001) 333-354, σ. 334, 346-347. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 78-111.

¹³ C. von Clausewitz, *On War* 708-709.

¹⁴ Βλ. J. Keegan, *Η ιστορία του πολέμου*, μτφρ. Α. Χαραλαμπίδης, Αθήνα 1997. Ο Keegan πίστευε ότι η έννοια της κουλτούρας διέφυγε του Clausewitz, ο οποίος ερμήνευσε τον πόλεμο με άξονα τη λογική. Βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 268-269. Για τις δύο επικρατέστερες προσεγγίσεις του πολέμου με βάση: α) τη λογική (ο πόλεμος περιγράφεται ως λογικό εγχείρημα, που υποτάσσεται στους σκοπούς του κράτους) και β) την κουλτούρα (ο πόλεμος περιγράφεται ως σύστημα πολιτισμικών αξιών), βλ. J. Black, *Rethinking Military History*, London - New York 2004, σ. 232-235. — G. Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450-900*, London - N. York 2003, σ. 6-8.

¹⁵ D. Moran, *The Instrument* 103-104. — A. J. Echevarria II, *Clausewitz* 198-208, κυρίως 204-207.

και Ανατολή¹⁶. Εξάλλου, η γνωστή θέση του Clausewitz περί διαπλοκής πολέμου και πολιτικής, που έχει επισύρει στο παρελθόν ισχυρή κριτική για τις ιδεολογικο-πολιτικές πεποιθήσεις του, παραπέμποντας σε εθνικιστικά, μιλιταριστικά ή απολυταρχικά πρότυπα, βρίσκει σήμερα διαφορετικές συνδηλώσεις¹⁷. Η ρευστότητα της χρήσης του όρου «πολιτική» στο έργο του, αν και εντάσσεται στο γενικότερο πρόβλημα χρήσης των όρων εκ μέρους του, δεν αποσυνδέει τον πόλεμο από το γεγονός ότι αποτελεί «πολιτική πράξη»¹⁸.

Επιπλέον, η θεώρηση του πολέμου ως μέρους των πολιτικών σχέσεων (μεταξύ κρατών, για τον Clausewitz) αναδεικνύει τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και το σύστημα αξιών που νοηματοδοτούν την πολιτική πράξη. Έτσι, ο πόλεμος εντάσσεται στο πεδίο της κοινωνικής δραστηριότητας¹⁹. Πρόκειται για έναν καινοτόμο για την πολεμική ιστορία τρόπο προσέγγισης του φαινομένου του πολέμου²⁰. Με τη διατύπωση, μάλιστα, της «τριάδας», των τριών δηλαδή στοιχείων (πάθος/βία, λογική, τυχαίο), που απαντούν σε κάθε μορφή κοινωνικής δράσης και εισάγουν στον πόλεμο την έννοια της ρευστότητας, προσέφερε νέα εργαλεία στη μελέτη του πολέμου²¹. Περαιτέρω, η πολυεπίπεδη, κυρίως τριαδική ανάλυση των βασικών υποκειμένων και συστατικών του (στρατιώτης/στρατός-στρατηγός-πολιτικός ή λαός-στρατός-κυβέρνηση ή τακτική-στρατηγική-πολιτική ή τακτική-στρατηγική-πολεμικό σχέδιο ή ακόμη και χώρος-έδαφος-γεωγραφία)²², πέραν της χρησιμότητάς της σε επιχειρησιακό ή στρατηγικό επίπεδο, καταλήγει στη διασύνδεσή του με τον ανθρώπινο παράγοντα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αντιμετωπίζεται ως ένα γνήσια ανθρώπινο φαινόμενο, αφού δεν παύει να αποτελεί «πράξη βίας», μια «αιματοχυσία» με

¹⁶ Πρβλ. Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 27, 30, 34, 51, 58, 67.

¹⁷ C. von Clausewitz, *On War* 99. Βλ. και H. Smith, *On Clausewitz* 98-110. — D. Moran, *The Instrument* 91-106. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 39-62 (σε αντίθεση με τον Smith, ο Κονδύλης δεν θεωρεί ότι ο Clausewitz, διατυπώνοντας την άποψη ότι ο πόλεμος είναι όργανο της πολιτικής, αναζητεί τον δρόμο για μια μετριοπαθή και φιλόανθρωπη πολιτική, η οποία είναι ικανή να υποβάλει τον πόλεμο/βία σε λογικό έλεγχο).

¹⁸ Βλ. C. von Clausewitz, *On War* 98, 99. Για τον όρο «πολιτική» στο *Περί του πολέμου* βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 98-100. — J. W. Honig, *Problems* 69-72.

¹⁹ Πρβλ. J. W. Honig, *Problems* 69. — H. Smith, *On Clausewitz* 70, 111-124 (όπου η σχετική ανάλυση).

²⁰ Από τις πολεμικές πραγματείες του ιστορικού παρελθόντος, μόνο το έργο του Sun Zu (*Η τέχνη του πολέμου*) πραγματεύεται τις κοινωνικές επιπτώσεις του πολέμου.

²¹ Βλ. σχετικά H. Smith, *On Clausewitz* 115-124. Πρβλ. D. Moran, *Strategic Theory* 7. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 38-39 (οι οποίοι δεν δέχονται την αντιστοιχία της «τριάδας» του Clausewitz με το τρίπτυχο λαός-στρατηγός/στρατός-κυβέρνηση).

²² Πρβλ. H. Strachan, *Dialectics of War* 41-42. Βλ. και H. Smith, *On Clausewitz* 68, 120-123, 131-133. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 38-39.

τεράστιες υλικές και ηθικές επιπτώσεις²³. Η εμπλοκή σε μια τέτοια διαδικασία, η οποία εμπεριέχει τις έννοιες του «κινδύνου, της φυσικής προσπάθειας, της αβεβαιότητας και του τυχαίου»²⁴, απαιτεί ιδιαίτερες ικανότητες, μαχητικές και ψυχοδιανοητικές/ηθικές. Από τον απλό στρατιώτη μέχρι τον ανώτατο διοικητή, ατομικά και συλλογικά, η επίδειξη στρατιωτικών αρετών συνδέεται με την ικανότητα επιβίωσης στο πεδίο της μάχης και στο ευρύτερο περιβάλλον του πολέμου. Σε αυτό κυριαρχεί η «τριβή», όρος δηλωτικός των παραμέτρων που επηρεάζουν την αντίδραση της ανθρώπινης σκέψης στον πόλεμο και σηματοδοτούν τη διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Πρόκειται για άλλη μια Κλαουζεβιτςιανή έννοια, που αναδεικνύει τη σημασία του ψυχολογικού παράγοντα στον πόλεμο²⁵. Ο Clausewitz υπήρξε ο πρώτος στρατιωτικός θεωρητικός που έθεσε το ψυχολογικό στοιχείο στο επίκεντρο της μελέτης του πολέμου²⁶.

Πάντως, η ανθρωποκεντρική προσέγγιση του πολέμου δεν υποβαθμίζει σε καμία περίπτωση την αξία του *Περί του πολέμου* για την ανάλυση της φύσης της στρατηγικής. Γιατί το συγκεκριμένο έργο επεξεργάζεται μεν τη σύγκρουση και τον τρόπο διεξαγωγής της, αλλά εμμένει κυρίως στη εννοιολογική της διερεύνηση, που προβάλλει τον πόλεμο ως αντιπαράθεση εμπεριέχουσα σύνθετες φυσικές, ψυχολογικές και κοινωνικές δυνάμεις. Η νίκη και η ήττα, η επιβολή, ο εξαναγκασμός και ο συμβιβασμός ως μέσα για την επιτυχία του αντικειμενικού σκοπού (ΑΝΣΚ), που είναι ο «αφοπλισμός του εχθρού»²⁷, όπως και οι δυναμικοί παράγοντες της εκστρατείας, η άμυνα, η επίθεση και η αμοιβαιότητά τους, οι (δύο) τύποι πολέμου, η φύση της στρατιωτικής ηγεσίας και η πολεμική ιδιοφυΐα βρίσκονται στο επίκεντρο της ανάλυσης, χωρίς να προτείνονται συγκεκριμένα μοντέλα στρατηγικής²⁸. Επομένως, το βιβλίο του Clausewitz δεν αποτελεί «διδασκικό» εγχειρίδιο για τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου, αλλά «είναι ένα βιβλίο για το πώς πρέπει να σκέφτεται κανείς για τον πόλεμο»²⁹.

²³ Βλ. C. von Clausewitz, *On War* 83, 85, 173. Για την αντιμετώπιση του πολέμου από την σκοπιά αυτή, βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 69, 73-84.

²⁴ Βλ. C. von Clausewitz, *On War* 96-97.

²⁵ Για την «τριβή» βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 77-80. — B. D. Watts, *Clausewitzian Friction and Future War* [McNair Paper 52], Washington, D.C. 2004, σ. 17-22. — D. Moran, *Strategic Theory* 7-8. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 74-76. — U. Kleemeier, *Moral Forces in War*, στο *Clausewitz in the Twenty-First Century* 107-121 (στο εξής: U. Kleemeier, *Moral Forces*), εδώ 108-109.

²⁶ H. Smith, *On Clausewitz* 77. Βλ. και D. Moran, *Strategic Theory* 8-9.

²⁷ C. von Clausewitz, *On War* 85-86.

²⁸ Βλ. σχετικά H. Smith, *On Clausewitz* 69, 85-97, 140-168.

²⁹ D. Moran, *Strategic Theory* 7.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η «προτίμηση» του θεωρητικού στις στρατηγικές αρχές της συγκέντρωσης των μέσων, των μεγάλων αριθμών και της εντατικής προσπάθειας, καθώς και η πίστη στη σημασία της αποφασιστικής μάχης για την ανατροπή του εχθρού, υπήρξε προϊόν πολεμικής εμπειρίας και έθους³⁰. Η αναδιατύπωσή τους, κατά την ώριμη φάση της σκέψης του, σε ένα νέο θεωρητικό πλαίσιο, όπου ο πόλεμος εξελήφθη ως «πολιτικό» γεγονός σε ευρεία ιστορική βάση, χωρίς να ακυρώνει πάγιες και διαχρονικές αρχές της στρατηγικής³¹, ανέδειξε νέα σχήματα ανάλυσης (π.χ. τη διδασκαλία περί μέσων και σκοπών ή περί δύο ειδών πολέμου), που συνδέουν την πολεμική θεωρία με την ιστορία, την ανθρωπολογία και τη φιλοσοφία του πολιτισμού³². Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά στην «ψυχολογία» της στρατηγικής και η περιγραφή των ποιοτικών χαρακτηριστικών της στρατιωτικής ηγεσίας επιβεβαιώνουν ότι ο πόλεμος (στρατηγική) αποτελεί διανοητικό και συναισθηματικό «παιχνίδι». Η προβολή της προσωπικότητας του στρατηγού, ο οποίος συνδυάζει νοητικές και ψυχικές ικανότητες, προάγει ένα είδος ατομικισμού, που ξεπερνά τον μεμονωμένο ηρωισμό και ενεργοποιείται σε συνθήκες αβεβαιότητας, κυρίαρχες στον πόλεμο³³.

Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι ο Clausewitz απέδωσε στην έννοια του πολέμου εκείνη την ιστορική και πολιτισμική βαρύτητα που τον καθιστά (παν-)ανθρώπινο και διαχρονικό φαινόμενο. Η μελέτη του έργου του αποτελεί σημαντικό εργαλείο τόσο για την προσέγγιση του ιστορικού αυτού φαινομένου από κοινωνική σκοπιά, όσο και για την «αυτοεκπαίδευση» ιστορικών και κυρίως στρατιωτικών αναλυτών στη θεωρία του πολέμου. Η τελευταία, παρά τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει

³⁰ Βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 154-155. Για τη σημασία της μάχης στη δυτική πολεμική κουλτούρα, βλ. J. Keegan, *Ιστορία* 643-644.

³¹ Βλ. ενδεικτικά C. von Clausewitz, *On War* 96 (η σημασία της τύχης), 234, 236 (η σημασία του αιφνιδιασμού σε τακτικό επίπεδο), 164-165 (η σημασία των γεωφυσικών παραγόντων), 215 (τα στοιχεία της στρατηγικής), κ.ά. Πρβλ. C. von Clausewitz, *Principles of War*, μτφρ. - εκδ. H. W. Gatzke, Harrisburg, PA 1942, σ. 14-19 (η σημασία του εδάφους), 6 (η σημασία των εφεδρειών), 23 (ο συνδυασμός τακτικής και στρατηγικής άμυνας στον αμυντικό πόλεμο)· διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <http://www.clausewitz.com/mobile/principlesofwar.htm> (επισκέψιμο Ιούnius 2018).

³² Βλ. σχετικά Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 62-111. Η διατύπωση του Clausewitz περί «αμιγούς/απόλυτου» και «πραγματικού» πολέμου έχει βρεθεί στο επίκεντρο αναλύσεων, που οδήγησαν σε ποικίλες ερμηνείες (π.χ. ο αμιγής πόλεμος είναι ιδεατός), ταυτίσεις (π.χ. αμιγής πόλεμος = πόλεμος εκμηδενίσεως) ή κατηγοριοποιήσεις των πολέμων (π.χ. απόλυτοι, περιορισμένοι, ολοκληρωτικοί, αληθινοί). Βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 89-92, 137-139. — J. W. Honig, *Problems* 64-66. — Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 21, 72-73, 76-78, 81-82, 88-111. — K. von Clausewitz, *Περί του πολέμου*, μτφρ. - εκδ. Νατάσα Ξεπουλιά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 17-18.

³³ Βλ. H. Smith, *On Clausewitz* 160-168. — U. Kleemeier, *Moral Forces* 120.

ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική περίοδο, παραμένει ανθρωποκεντρική και για τον λόγο αυτό χρηστική και επίκαιρη³⁴. Συνεπώς, ο οιοσδήποτε συσχετισμός της με την πολεμική θεωρία στο Βυζάντιο, ενώ φαίνεται μεθοδολογικά αδόκιμος, δεδομένου του χρόνου διατύπωσης και των συμφραζομένων της, παρέχει στον ιστορικό της συγκεκριμένης περιόδου νέα μέσα για την ερμηνεία του πολέμου³⁵. Για παράδειγμα, η κεντρική θέση που έχει στον πόλεμο και στη σκέψη του Clausewitz ο χρόνος και ο χώρος μπορεί να αξιοποιηθεί για τη διερεύνηση συγκεκριμένων πολέμων των Βυζαντινών σε τακτικό και στρατηγικό επίπεδο και σε συσχετισμό με τις ευρύτερες συνθήκες, ώστε να κατανοηθούν, εκτός από τον τρόπο διεξαγωγής, το εύρος και η σημασία τους συνολικά³⁶.

Έτσι, οι πόλεμοι που διεξήγαγαν οι Βυζαντινοί μετά το 1204 και κυρίως στα παλαιολόγεια χρόνια (1261-1453) είχαν τα διακριτικά γνωρίσματα της πάγιας πολιτικής και στρατηγικής τους θεωρίας, που αναπροσαρμοζόταν κάτω από την πίεση νέων στρατιωτικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Η θεωρία αυτή είχε ήδη διατυπωθεί στα στρατιωτικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου με τρόπο κυρίως εμπειρικό και περιγραφικό³⁷. Αποτυπωνόταν επιπλέον σε ιστοριογραφικά έργα, καθώς και σε κείμενα λογίων, στα οποία διαπλεκόταν η πολιτική ιδεολογία με την πολεμική. Σύμφωνα με αυτήν, οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν τον πόλεμο ως τραγική αναγκαιότητα, ενώ δεν προχωρούσαν σε αυτόν παρά μόνο όταν δεν υπήρχε άλλη λύση. Η εχθρική εισβολή, η ασέβεια και η ανυπακοή, η διάσπαση συμφωνιών

³⁴ Πρβλ. H. Smith, *On Clausewitz* 184, 195.

³⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Clausewitz έχει αξιοποιηθεί για την ανάλυση του πολέμου στο Βυζάντιο από ελάχιστους μελετητές. Βλ. Ευστρατία Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008 (Στο εξής: Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*). — E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, MA - London 2009 (στο εξής: E. N. Luttwak, *Grand Strategy*). — J. T. Price, *An Analysis of the Strategy and Tactics of Alexios I Komnenos*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Texas Tech University, Lubbock, TX 2005.

³⁶ Πρβλ. H. Strachan, *Dialectics of War* 41-42. Για την ανάλυση του πολέμου βάσει των παραμέτρων του χρόνου και του τόπου, βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 43-101, κυρίως 149-217.

³⁷ Ωστόσο, στα Τακτικά του Λέοντα του Σοφού η ανάλυση της στρατηγίας εμπεριέχει πολλά από τα ηθικά και ψυχολογικά στοιχεία που αποδίδει ο Clausewitz στον πόλεμο και τα οποία θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν (π.χ. το απρόβλεπτο της ανθρώπινης φύσης και του πολέμου, η έννοια της μάχης στον πόλεμο, η σημασία της καλής στρατηγίας, η σύγκριση του στρατηγού με τον παλαιστή, κ.ά.). Βλ. *The Taktika of Leo VI*, έκδ. G. T. Dennis [Dumbarton Oaks Texts 12], Washington, D.C. 2010 (στο εξής: *The Taktika of Leo VI*), σ. 576, 580, 642, 384, 572, 578, 590.

αποτελούσαν βασικές αιτίες πολέμου και προσδιόριζαν την έννοια του «δικαίου» πολέμου, που διεξήγαγαν οι Βυζαντινοί. Ένας τέτοιος πόλεμος ήταν συνήθως αμυντικός, εφόσον υπηρετούσε την αποκατάσταση της τάξης, του δικαίου και συνεπώς τη διατήρηση της ισορροπίας δυνάμεων, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλλε στην υπεράσπιση ηθικών αρχών και κοινωνικών αξιών, όπως είναι η ανθρωπίνη ζωή, η θρησκεία, η ελευθερία και η «πατρίδα»³⁸.

Η αποφυγή του πολέμου και η πρόκριση της διπλωματίας υπήρξαν σταθερές της βυζαντινής «υψηλής» στρατηγικής, η οποία απέχει από την Κλαυζεβιτσιανή θεώρηση του πολέμου ως «συνέχισης της πολιτικής με άλλα μέσα» και της σύγκρουσης/μάχης ως το «κέντρο βάρους του πολέμου»³⁹. Και σε επιχειρησιακό επίπεδο ακολουθήθηκαν ανάλογες αρχές, με την αποφυγή της μάχης, τη χρήση έμμεσων μεθόδων, όπως της υπονόμησης, των τεχνασμάτων ή της παρακολούθησης του εχθρού, την πρόκριση των επιδρομών έναντι των μεγάλων επιθέσεων, την ελαχιστοποίηση του κινδύνου και τον αιφνιδιασμό. Ως το 1453 διατηρήθηκε το στρατιωτικό δόγμα των Βυζαντινών, το οποίο απέρρεε τόσο από ένα ευρύτερο πολιτισμικό υπόβαθρο, που τους τροφοδοτούσε με μια μοναδική δύναμη επιβίωσης, όσο και από έναν πολιτικό ρεαλισμό, που οδηγούσε στην αξιολόγηση σε κάθε περίπτωση της θέσης τους έναντι των εχθρών⁴⁰. Στο ύστερο Βυζάντιο, η περιορισμένη διαθεσιμότητα των μέσων επέβαλλε την αποφυγή του πολέμου από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι βρισκόνταν επιπλέον αντιμετώπι με ποικίλες δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού και παρατεταμένη πολιτική κρίση, καθώς και με ένα πλήθος εξωτερικών δυνάμεων, συχνά ισχυρότερων, με τις οποίες έρχονταν σε διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις.

Πράγματι, η εποχή αυτή υπήρξε μια από τις πιο πολεμικές περιόδους στην ιστορία του Βυζαντίου, καθώς και του ευρύτερου μεσογειακού κόσμου. Μετά το 1204, οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να

³⁸ Για την έννοια της πατρίδας στο ύστερο Βυζάντιο, βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15^ο αιώνα, στο Τόνια Κιουσοπούλου (εκδ.), *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2007, σ. 147-160.

³⁹ Πρβλ. G. T. Dennis, *Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium*, στο Angeliki E. Laiou - R. P. Mottahedeh (εκδ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C. 2001, σ. 31-39, εδώ 37.

⁴⁰ Για την θεωρία του πολέμου στο ύστερο Βυζάντιο, βλ. Efstratia Synkellou, *Reflections on Byzantine "War Ideology" in Late Byzantium*, στο J. Koder - I. Stouraitis (εκδ.), *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion, Akten des Internationalen Symposiums, (Wien, 19.-21. Mai 2011)* [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 30], Wien 2012, p. 99-107.

αντιμετωπίσουν δραματική μείωση εδαφών, συνθήκες «εξορίας» (έως το 1261), αλλά και προκλήσεις, που αφορούσαν στην ιστορική επιβίωσή τους. Η ανατροπή του status quo, το οποίο εξασφάλιζε στο παρελθόν η ιδεολογία της οικουμενικότητας, επέβαλε στους Βυζαντινούς αμυντική στάση και προσαρμογή σε νέα δεδομένα⁴¹. Η εξάπλωση και εδραίωση λ.χ. του «συστήματος» των τοπικών ηγεμονιών στα πρώην βυζαντινά εδάφη υπήρξε ίδιον του ρευστού πολιτικού περιβάλλοντος, το οποίο συντηρούσε ο πόλεμος. Η κατοχύρωση της εξουσίας, η διατήρηση των κερκτημένων, η επιβίωση σε κάθε επίπεδο (οικονομικό, κοινωνικό ή πολιτισμικό) αποτέλεσαν τον κύριο σκοπό του πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό κινήθηκαν σχεδόν όλοι οι εμπλεκόμενοι σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στον βυζαντινό χώρο, διεκδικητές εδαφών ή προνομίων και ανταπαιτητές, ανεξαρτήτως εθνικής προελεύσεως. Λατίνοι και Έλληνες ηγεμόνες στον ελλαδικό χώρο, καθώς και Σέρβοι και Αλβανοί ηγεμονίσκοι, ή ορισμένοι τοπάρχες στη Μ. Ασία διεξήγαγαν πολέμους με ανάλογους σκοπούς, αν και με διαφορετικά μέσα. Επρόκειτο για «περιορισμένους» πολέμους, σαφώς ευθυγραμμισμένους με τις επιδιώξεις των ηγεμονιών φεουδαλικού τύπου, που κυριάρχησαν στο πολιτικό σκηνικό των ύστερων χρόνων.

Η απόσπαση όμως εχθρικού εδάφους και η κατάληξη του πολέμου στη διαπραγμάτευση, που στοιχειοθετούν την έννοια του «περιορισμένου» πολέμου κατά τον Clausewitz⁴², χαρακτήρισαν όλους σχεδόν τους πολέμους της εποχής αυτής, είτε διεξάγονταν από μεγάλες είτε από μικρότερες δυνάμεις. Για παράδειγμα, η σύγκρουση των Ανδηγαυών με τους Βυζαντινούς κατά τον 13^ο αιώνα, δεν συνοδεύθηκε από όρους «απόλυτου» πολέμου, ενώ η στρατιωτική δράση και παραμονή των πρώτων στον ελλαδικό χώρο (Αχαΐα-Ήπειρος) τον επόμενο αιώνα εντάχθηκε στο πλαίσιο της ευρύτερης μεσογειακής πολιτικής τους, χωρίς να αποδίδει πάντοτε μακροπρόθεσμα στρατηγικά πλεονεκτήματα. Αντίστοιχα, η στρατιωτική παρουσία των Βενετών συνδέθηκε με μια καιροσκοπική πολιτική, η οποία υπηρετήθηκε σε στρατηγικό επίπεδο τόσο από την αναμονή όσο και από ποικίλες μεθόδους, που ενίσχυσαν τη θέση τους και συνέβαλαν στην οικονομική τους κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο. Για τους Βενετούς, η στρατιωτική δράση υπήρξε

⁴¹ Καθώς η άμυνα υπήρξε και για τους Βυζαντινούς της ύστερης περιόδου στρατηγική επιλογή, ο συσχετισμός της με τη θέση του Clausewitz ότι «η αμυντική μορφή πολέμου είναι καθαυτή ισχυρότερη από την επίθεση» (C. von Clausewitz, *On War* 428) θα μπορούσε ενδεχομένως να αξιοποιηθεί για την ερμηνεία της αποτελεσματικότητάς της σε επιχειρησιακό επίπεδο.

⁴² D. Moran, *The Instrument* 97. Πρβλ. H. Smith, *On Clausewitz* 89-97.

αποτέλεσμα διεργασίας και αυστηρής μεθοδικότητας σε στρατηγικό και τακτικό επίπεδο⁴³.

Αλλά και η επεκτατική πολιτική των Σέρβων κατά τον 14^ο αιώνα, δεν ξεπέρασε τη λογική των «περιορισμένων» πολέμων, καθόσον η βίαιη απόσπαση εχθρικού εδάφους υπήρξε συγκυριακό γεγονός, ενώ εχρησιμοποιείτο για την εξυπηρέτηση του τελικού σκοπού, της κατάληψης δηλαδή της Κωνσταντινούπολης (βλ. τη σερβική πρόταση για απόδοση της Ηπείρου στους Βενετούς με αντάλλαγμα ναυτική βοήθεια⁴⁴). Ο πόλεμος των Σέρβων ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τον ηγέτη (το κράτος) κατά τα φεουδαλικά πρότυπα, προωθώντας περαιτέρω την έννοια της προσωπικής ασφάλειας του ηγεμόνα και των προσκείμενων σε αυτόν μικρών ομάδων (π.χ. των Σέρβων αρχόντων ή των Αλβανών). Αντίθετα, η επεκτατική πολιτική των Οθωμανών φαίνεται ότι βρισκόταν πιο κοντά στην Ναπολεόντεια αντίληψη του πολέμου, δηλαδή στον πόλεμο εκμηδενίσεως⁴⁵. Η χρήση εκτεταμένης στρατιωτικής δράσης με σκοπό τον αφοπλισμό ή την ήττα του εχθρού⁴⁶, καθώς και η διασύνδεσή της με το στοιχείο της βίας τοποθετούν τον πόλεμο των Οθωμανών έξω από το πλαίσιο των «περιορισμένων» πολέμων, στο οποίο εξακολουθούσαν να κινούνται οι ευρωπαϊκές δυνάμεις κατά την εποχή αυτή⁴⁷.

Ασφαλώς, οι συγκεκριμένοι πόλεμοι ήταν «πραγματικοί» πόλεμοι, εφόσον αφορούσαν στις «πολιτικές σχέσεις» που διαμορφώνονταν στον χώρο της ΝΑ Ευρώπης. Εδώ, η πολεμική εμπλοκή των μεγάλων δυνάμεων της εποχής εξέφραζε όλο και περισσότερο «σύγκρουση συμφερόντων και δραστηριοτήτων», καθώς και την ανατροπή των πολιτικών συσχετισμών⁴⁸. Έτσι, ο ανταγωνισμός των λατινικών δυνάμεων στον βυζαντινό χώρο εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική τους επιβίωση στον χώρο προέλευσης (Ανδηγαυοί) ή την οικονομική κυριαρχία και επέκτασή τους προς ανατολώς (Βενετοί, Γενουάτες). Αλλά και οι παρεμβάσεις των Οθωμανών δήλωναν τη δυναμική ενός πολιτικού οργανισμού που επεδίωξε συνειδητά την επέκτασή με

⁴³ Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 177-185.

⁴⁴ Η επιθετική δράση του Στέφανου Δουσάν υπήρξε αποτέλεσμα των ενδοβυζαντινών συγκρούσεων για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Η πρότασή του προς τους Βενετούς σχολιάζεται αναλυτικά από τη Μελλομένη Κατσαροπούλου, *Ένα πρόβλημα της Ελληνικής Μεσαιωνικής Ιστορίας. Η σερβική επέκταση στη δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του ΙΔ΄ αι.*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1989, σ. 99-100.

⁴⁵ Πρβλ. Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 66-73.

⁴⁶ C. von Clausewitz, *On War* 85-86.

⁴⁷ Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 195-199.

⁴⁸ C. von Clausewitz, *On War* 173, 731.

στρατιωτικά μέσα. Παράλληλα, ποικίλες στρατιωτικές εξελίξεις εισήγαγαν περαιτέρω τις «πολιτικές σχέσεις» στην έννοια του πολέμου. Οι εξελίξεις αυτές ήταν: η σταδιακή αποδυνάμωση του φεουδαλικού-αριστοκρατικού συστήματος στρατολόγησης, η αύξηση των επαγγελματιών μισθοφόρων, η δυναμική εμφάνιση του πεζικού, η τάση δημιουργίας τακτικού στρατού, καθώς και η εφεύρεση της πυρίτιδας και η εισαγωγή των φορητών όπλων. Η αυξανόμενη «εμπορευματοποίηση» του πολέμου, κυρίως τον 15^ο αιώνα, οδήγησε στην κωδικοποίηση των πολεμικών κανόνων, ώστε να περιοριστεί και να ελεγχθεί η βία. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις διατυπώσεις περί δικαίου πολέμου και την κατηγοριοποίηση των μεσαιωνικών πολέμων από Δυτικούς θεωρητικούς εντάσσουν το φαινόμενο του πολέμου στη σφαίρα της «πολιτικής επικοινωνίας» των λαών και κατά συνέπεια στο «πεδίο της κοινωνικής ύπαρξης» (Clausewitz)⁴⁹.

Από την άποψη αυτή, ο πολιτισμικός παράγοντας, εκτός από τον πολιτικό αλλά σε συνάφεια με αυτόν, ασκεί επίδραση στον χαρακτήρα και τη διεξαγωγή του πολέμου, καθορίζοντας συχνά και το είδος της εφαρμοζόμενης στρατηγικής στο πεδίο της μάχης. Τακτικές φθοράς του εχθρού, οι οποίες οδηγούσαν στην οικονομική και ψυχολογική εξάντληση, παρά στην ολοκληρωτική καταστροφή του, σχετίζονταν άμεσα με το πολεμικό έθος των εμπλεκομένων, όπως και με τη γεωγραφία, τη διαθεσιμότητα των μέσων (ανθρώπινο δυναμικό - οικονομική κατάσταση) και τον (περιορισμένο) σκοπό του πολέμου. Οι Βυζαντινοί εφάρμοζαν μεθόδους «ανορθόδοξου» πολέμου (δόλος, παραπλάνηση, εκβιασμός, ενέδρες, ληστρικές επιδρομές, παρενοχλήσεις, αιφνιδιασμοί). Οι Σέρβοι ανέδειξαν τους πολέμους φθοράς σε κυρίαρχο πολεμικό είδος στον βαλκανικό χώρο. Ακολούθως, οι Αλβανοί υπήρξαν πρωτοπόροι στον «ορεινό» και επιδρομικό πόλεμο, ενώ οι Οθωμανοί διακρίθηκαν στην ενσωμάτωση των τακτικών μεθόδων φθοράς στη στρατηγική καθυπόταξης του εχθρού⁵⁰. Κεντρική θέση στην εφαρμοζόμενη στρατηγική είχε ασφαλώς η αποφυγή της μάχης⁵¹. Ακόμη και οι Δυτι-

⁴⁹ M. Howard, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, μτφρ. Ηρακλεία Στρούκου, Αθήνα 2000, σ. 24-26. — P. Contamine, *War in the Middle Ages*, μτφρ. M. Jones, Oxford 1986, σ. 281-292. Για τις στρατιωτικές εξελίξεις της εποχής, βλ. E. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 258-259, 280, 283-284, 314, 322-327. Πρβλ. H. Smith, *On Clausewitz* 201.

⁵⁰ Βλ. σχετικά E. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 188-189, 195-196, 229-230, 265, 270-274. Για τον «ορεινό» πόλεμο, βλ. της ίδιας, *Ο «ορεινός» πόλεμος στη μεσαιωνική Ήπειρο: η περίπτωση της Πίνδου*, *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 12 (2011) 99-107.

⁵¹ Στα νεότερα χρόνια η «στρατηγική φθοράς του εχθρού» αναφέρεται στο δίπολο ελιγμός-μάχη. Βλ. σχετικά H. Smith, *On Clausewitz* 137-138. — Δ. Τσιριγώτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο Διεθνές σύστημα των νεότερων*

κοί, που είθιστο να επιδιώκουν τις ανοικτές μάχες, δεν φαίνονταν πρόθυμοι να εμπλακούν σε αυτές, ούτε και σε μεγάλες επιχειρήσεις, εφόσον δεν ήταν σίγουροι για το αποτέλεσμα. Πράγματι, η σπανιότητα επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας και μαχών χαρακτηρίζει την περίοδο των ύστερων βυζαντινών χρόνων⁵². Αντίθετα, η διεξαγωγή του πολέμου με σύνεση και ασφάλεια αποτέλεσαν βασικές αρχές και στον κόσμο της Δύσης, που στρέφεται στην προτίμηση του δόλου, των τεχνασμάτων και των επιδρομών έναντι του τακτικού πολέμου⁵³. Αν και διαφαίνεται ότι η φθορά αποτελεί στρατηγική επιλογή στους «περιορισμένους» πολέμους της εποχής, αμυντικούς ή επιθετικούς — διαπίστωση που παραπέμπει στη θεωρία του Clausewitz περί αμοιβαιότητας μέσω και σκοπού στον πόλεμο— ο τυχόν συσχετισμός τους πρέπει να λάβει υπ' όψιν δύο βασικές παραμέτρους: α) την πολεμική κουλτούρα των εμπλεκόμενων (π.χ. νομαδικοί λαοί, όπως Τουρκομάνοι, Οθωμανοί, Κουμάνοι / ορεινοί λαοί, όπως Αλβανοί) και β) την λογική της προσαρμογής στο είδος του αντιπάλου, στοιχεία που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη διαμορφούμενη στρατηγική⁵⁴.

Επίσης, είναι σαφές ότι πολιτισμικοί και διανοητικοί παράγοντες διεισδύουν στη στρατηγική. Ο Clausewitz, που ανέλυσε διεξοδικά τα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής ηγεσίας προβάλλοντας την καλή στρατηγία ως απάντηση στο τυχαίο/απροόβλεπτο στον πόλεμο, επανέλαβε διαχρονικές αρχές που απαντούν στις μεσαιωνικές πολεμικές πραγματείες. Παρόλο που στο ύστερο Βυζάντιο δεν καλλιεργήθηκε κάποιου είδους πολεμική φιλολογία, η εικόνα του στρατηγού προσδιοριζόταν βάσει παραδοσιακών αξιών, που αναπαράγονταν στα έργα των ιστορικών και λογίων της εποχής. Έτσι, ιδεώδης τύπος στρατηγού είναι εκείνος που τηρεί τις αρχές της βυζαντινής στρατηγικής και διαθέτει διανοητικά και ψυχικά χαρίσματα⁵⁵. Η πολεμική εμπειρία

χρόνων, διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2007, σ. 69-70. Πρβλ. E. N. Luttwak, *Grand Strategy* 57-58, 281-287, 303.

⁵² Για τους παράγοντες που επηρέασαν τη διεξαγωγή μεγάλων επιχειρήσεων, βλ. E. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 259-264.

⁵³ Βλ. M.E. Mallett, *Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy*, London 1974, σ. 177.

⁵⁴ Για τους σκοπούς και τα μέσα στον πόλεμο κατά τη θεωρία του Clausewitz, βλ. Π. Κονδύλης, *Θεωρία* 98-111. Για τη σύνδεση πολέμου και κουλτούρας, βλ. E. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 334-345. — E. N. Luttwak, *Grand Strategy* 11, 32, 63, 235, 340, 410, 412, 422. Για τη σημασία της γνώσης του εχθρού και των επιδράσεών της στις αντιμαχόμενες πλευρές, βλ. C. von Clausewitz, *On War* 89-90, 85-86.

⁵⁵ Βλ. σχετικά S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453* [History of Warfare 67], Leiden 2011 (στο εξής: S. Kyriakidis, *Warfare*), σ. 69-73. Πρβλ. C. von Clausewitz, *On War* 115-131. Βλ. επίσης H. Smith, *On Clausewitz* 160-168.

κρίνεται ουσιαστική για την επιτυχία στον πόλεμο⁵⁶. Η σύνεση λαμβάνει πρωταρχική σημασία και φαίνεται ότι υπερέρχει του ηρωισμού, ο οποίος εξακολουθεί, ωστόσο, να επαινείται ως στρατιωτική αρετή. Όπως διαφαίνεται από τη διεξαγωγή του πολέμου, αρκετές είναι οι μάχες που έχουν κριθεί από τον ρόλο της ηγεσίας, π.χ. μάχη Πελαγονίας (1259)⁵⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό η σχέση του στρατηγού με την πολιτική ηγεσία και συνεπώς με τον (πολιτικό) σκοπό του πολέμου⁵⁸. Στο ύστερο βυζαντινό κράτος, ο στρατηγός ως κρατικός αξιωματούχος υπηρετούσε τον αυτοκράτορα και την ιδιότυπη βυζαντινή στρατηγική «της διπλωματίας και της ειρήνης». Καθόσον είχε αριστοκρατικές καταβολές και ανήκε στο αυτοκρατορικό περιβάλλον, υπήρξε φορέας αριστοκρατικών πολεμικών αντιλήψεων, που την εποχή αυτή ήταν κοντά στα δυτικά ιπποτικά πρότυπα⁵⁹. Στις περιπτώσεις μάλιστα που ο αυτοκράτορας ήταν και στρατηγός, η ταύτιση πολιτικού και στρατιωτικού σκοπού εθεωρείτο δεδομένη, αλλά περιελάμβανε τη διπλωματία και την αμυντική στάση και όχι τη χρήση στρατιωτικής δύναμης. Στις τοπικές ηγεμονίες ο στρατηγός ήταν συνήθως και φορέας της πολιτικής εξουσίας ή μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, από την οποία εξαρτιόταν συχνά η επιβίωση του ηγεμόνα. Η κατάσταση αυτή επέτρεψε τη δυνατότητα αυτοτελούς διαχείρισης του πολέμου και του σκοπού του μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κατακερματισμού της εξουσίας. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των Αλβανών τοπικών ηγεμόνων και των Τούρκων μπέηδων στον ελλαδικό χώρο, οι οποίοι μέσω του πολέμου διασφάλισαν αντίστοιχα την κυριαρχία της φυλετικής τους ομάδας και την επεκτατική πολιτική του οθωμανικού κράτους. Σε ό,τι αφορά τους στρατηγούς των λοιπών εμπλεκομένων στον βυζαντινό χώρο, οι Δυτικοί (Ανδηγαυοί, Ιταλοί,

⁵⁶ Βλ. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, έκδ. L. Schopen, vol. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1829 (στο εξής: *Nicephori Gregorae*), σ. 153. — *Georgii Acropolitae Opera*, έκδ. A. Heisenberg - P. Wirth, τ. I-II, Stuttgart 1978, τ. I, σ. 51. — *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis*, έκδ. I. Bekker, τ. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1835 (στο εξής: *Georgii Pachymeris*), σ. 323. — *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris historiarum*, έκδ. L. Schopen, τ. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XX], Bonnae 1828, σ. 341. Πρβλ. C. von Clausewitz, *On War* 191.

⁵⁷ Βλ. σχετικά S. Kyriakidis, *Warfare* 66.

⁵⁸ Πρβλ. C. von Clausewitz, *On War* 169 («... ο γενικός διοικητής ... πρέπει να γνωρίζει τις ανώτερες υποθέσεις του κράτους ... να εκτιμά σωστά τις παραδοσιακές τάσεις, τα συμφέροντα ... τα προς λύση ζητήματα, τις διευθύνουσες προσωπικότητες»), 734-735, 737.

⁵⁹ Βλ. *Manuelis II Palaeologi Praecepta educationis regiae*, PG 156, col. 313-384, edō 376, 377. Πρβλ. S. Kyriakidis, *Warfare* 44-60. — U. Kleemeier, *Moral Forces* 116 (όπου συσχετίζεται ο στρατηγός του Clausewitz με τις αντιλήψεις τις μουρζουαζίας).

κ.ά.) παρέμεναν πιστοί στο φεουδαλικό πλέγμα σχέσεων, παρομοίως οι Σέρβοι, ενώ οι Βενετοί ανέδειξαν τη σημασία των επαγγελματιών στρατιωτών (*condottieri*) στον πόλεμο⁶⁰.

Πάντως, η ανάλυση της φύσης της στρατηγικής από τον Clausewitz δίδει την ευκαιρία να εξετασθεί η στρατιωτική δράση, ο πόλεμος/η μάχη και από την σκοπιά των «ηθικών δυνάμεων», του συνόλου δηλαδή των συναισθημάτων και των ανθρώπινων χαρακτηριστικών που διαμορφώνουν τόσο την εικόνα του στρατιωτικού διοικητή (πολεμική ιδιοφυΐα), όσο και του στρατιώτη, ατομικά και συλλογικά (στρατός). Το «στρατιωτικό πνεύμα» αποτελεί αντίδοτο στην «τριβή», που υπεισέρχεται σε κάθε πολεμική σύγκρουση. Ατομικές αρετές, όπως το θάρρος, η τόλμη, η φιλοδοξία, η πειθαρχία, η εκγύμναση, το υψηλό ηθικό και ο ενθουσιασμός κάθε είδους συνθέτουν τα χαρακτηριστικά του αξιόμαχου στρατού, ο οποίος θα πρέπει να διαθέτει και επαγγελματισμό, σύμφωνα με τον Clausewitz⁶¹. Η πολεμική εμπειρία μαρτυρεί ότι και στο ύστερο Βυζάντιο υπήρχαν αξιόμαχοι στρατοί με τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Στα Χρονικά της εποχής γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις αρετές των στρατιωτών και των ηγετών τους, για τους οποίους ομιλούν εκτενώς και οι ιστορικοί⁶². Αν και η μαχητικότητα υπήρξε προσόν μιας αριστοκρατικής ελίτ για τους Βυζαντινούς, δεν έλειψε από τους μισθοφόρους, που στρατολογούσαν τόσο το βυζαντινό κράτος όσο και οι τοπικοί ηγεμόνες, ούτε ακόμη και από τις ομάδες κατοίκων που συμμετείχαν σε επιχειρήσεις στις περιοχές τους. Καθόσον η μισθοφορία έπαιρνε από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα κ.ε. καθολικές διαστάσεις, συνέβαλε στην καλλιέργεια του επαγγελματισμού, μια εξέλιξη που παρατηρείται κυρίως σε ιταλοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου (π.χ. Ήπειρος, Κέρκυρα), όχι όμως στο βυζαντινό κράτος. Διάφορες προτάσεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς σχετικά με την καθολική στράτευση (Θωμάς Μάγιστρος), τη σύσταση επαγγελματικού ντόπιου στρατεύματος (Πλήθων) ή την προώθηση της πολεμικής τεχνολογίας (Βησσαρίων) συνδέονται με τις ελλείψεις του ύστερου βυζαντινού κράτους σε μάχιμο δυναμικό, οργάνωση και τεχνογνωσία, που είχαν προφανώς αντίκτυπο και στη στρατιωτική

⁶⁰ Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος* 330-334.

⁶¹ C. von Clausewitz, *On War* 115-131, 219-222. — H. Smith, *On Clausewitz* 80-84.

⁶² Βλ. ενδεικτικά *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. Π. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940, col. 3156, 3254, 3292, 8952-8957, 9223-9225, κ.α. — *Cronaca dei Tocco*, ἐκδ. G. Schirò, Roma 1975, col. 159-160, 340-348, 357-358, 949, 2344-2345, κ.ά. — *Nicephori Gregorae* 552. — *Georgii Pachymeris* 509.

επίδοση⁶³. Ωστόσο, οι μάχες, όποτε διεξάγονταν, εξακολουθούσαν να απαιτούν σωματική δύναμη και υψηλό ηθικό, το οποίο μαζί με την στρατιωτική ηγεσία και τον Θεό έκρινε την έκβαση του πολέμου⁶⁴. Το τρίπτυχο αυτό (Θεός-στρατηγός-ηθικό) ως μια παραλλαγή του τριπτύχου του Clausewitz (πολιτική εξουσία-στρατηγός-στρατός) αρκεί για να ερμηνεύσει τους παράγοντες της πολεμικής πράξης στον ύστερο βυζαντινό και μεσαιωνικό κόσμο, όπου οι αντιφάσεις, οι συνθέσεις και οι νεωτερισμοί δημιούργησαν τη δική τους θεωρία για τον πόλεμο.

Σε μια τέτοια μεταβατική εποχή, από την οποία εξέλιπταν οι διεθνείς συμβάσεις, ενώ και η διάκριση μεταξύ «πολιτισμένων» και «βαρβάρων» παρέμενε συγκεχυμένη⁶⁵, είναι φυσικό η ερμηνεία του πολέμου να ξεπερνά τις κάθε είδους επιστημολογικές κατευθύνσεις. Και εάν η αξιοποίηση της θεωρίας του Clausewitz δεν οδηγεί σε λύσεις, οπωσδήποτε η παράθεση των ηθικών και ψυχολογικών παραμέτρων της πολεμικής πράξης παρέχει επιπλέον εργαλεία σπουδής του πολεμικού φαινομένου. Εάν πάλι απευθύνεται αποκλειστικά στην επεξεργασία των πολεμικών γεγονότων από στρατιωτικής σκοπιάς, τότε μπορεί να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα των συγκρούσεων σε κάθε επίπεδο διεξαγωγής τους (υψηλής στρατηγικής, πολεμικού θεάτρου, επιχειρησιακό και τακτικό). Για τον ιστορικό πάντως και ειδικότερα για τον ιστορικό της μεσαιωνικής περιόδου, οι θεωρίες του Clausewitz είναι εκείνες που, πέρα από τη θεωρία, επιτρέπουν μια πιο διεισδυτική ματιά στο πολυσύνθετο και (παν)ανθρώπινο φαινόμενο του πολέμου.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
esynekellou@cc.uoi.gr

⁶³ Για τις προτάσεις αυτές, βλ. *Thomas Magistri Oratio de regis officiis*, PG 145, col. 509. — Σ. Λάμπρος, *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τ. III, ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 309-312, 246-265 (Πλήθων) και *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τ. IV, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 32-45 (Βησσαρίων), 113-135 (Πλήθων).

⁶⁴ Πρβλ. *The Taktika of Leo VI* 308: «μετά γὰρ τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ τῆ τοῦ στρατηγοῦ διοικῆσει καὶ προθυμίᾳ τοῦ στρατοῦ ὁ πόλεμος κρίνεται».

⁶⁵ Πρβλ. B.T. Carey – J. B. Allfree – J. Cairns, *Warfare in the Medieval World*, Barnsley 2006, σ. 9.

Efstratia Synkellou

Clausewitz and War in Late Byzantium

The *On War* of Carl von Clausewitz is a fundamental work on the conduct and philosophy of war. Although it has caused a lot of controversy about the objectives of the author, who was thought to have supported theoretically the two World Wars in the 20th century, it remains the most important theoretical work on war.

The study of this work in order to interpret and understand war in the Middle Ages, namely in the Byzantine era, seems rather ineffective, as it concerns war in the modern times; it may nevertheless be applicable due to the timelessness of the phenomenon of war. Clausewitz has presented his war theory by an anthropocentric point of view; he has also analyzed the war strategy and tactics through the parameters of space and time. Accordingly, he has created a wide framework in the study of war, which allows us to approach the phenomenon of war from different perspectives, such as social, anthropological, psychological, etc.

So, we chose to work on the war conflicts in Late Byzantium. The conduct of war is quite similar to that described by the modern theoretician. Moreover, the identification of war with politics, which is in the core of the Clausewitzian thought, is stated in a similar or contradictory context during the Late Byzantine period. In any case, the following triptych, i.e. political power – military leadership – army/people, is still the main component of the war process.

This paper deals with the theoretical models of Clausewitz in order to: i) clarify the war image of the Byzantines and their opponents and ii) verify their usefulness to draw relevant conclusions.